

KOGUDUSELAULU REFORMIST LIIVI- JA EESTIMAAL XIX SAJANDI ALGUPOOLEL

TOOMAS SIITAN

2003. aasta maikuu ilmus Saksamaal minu ulatuslik monograafia koraalireformist Balti provintsidest XIX sajandi algupoolel.¹ Alljärgnevas tutvustangi lühidalt selles töös tõstatatud probleeme.

Töö eesmärgiks oli uurida üht mitmetahulist muutusteprotsessi Balti kubermangude muusikamaastikul, nimelt siinse koguduselaulu muusikalise stiili ja meloodiarepertuaari ümberkujundamist, mis leidis aset peamiselt XIX sajandi teisel veerandil. Käsitletud reformides oli keskseks isikuks Liivimaal Liezeres tegutsenud pastor Johann Leberecht Ehregott Punschel (1778–1849) – lisaks tema aastakümnetepikkusele sihipärasele tegevusele “koguduselaulu parandamisel” avaldas siinsele koguduselaule äärmiselt suurt ja pikaajalist mõju tema koostatud koraaliraamat.² See raamat elas kuni aastani 1935 üle kuusteist trükki ning oli Eestis ametlikult

¹ Toomas Siitan, *Die Choralreform in den Ostseeprovinzen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Ein Beitrag zur Geschichte des protestantischen Kirchengesangs in Estland und Livland* (Sinzig: 2003), kaitstud 3. juunil 2003 doktoriväitekirjana Lundi ülikooli juures.

² *Evangelisches Choralbuch zunächst in Bezug auf die deutschen, lettischen und esthnischen Gesangbücher der russischen Ostsee-Provinzen* (Leipzig: 1839).

käibel kuni KLPR-i ilmumiseni 1991. aasta lõpul. Selle kõrvale ilmus nn töövariant uuest koraaliraamatust,³ praegune uus ametlik koraaliraamat sai kaante vahele aga alles 2002. aasta sügiseks.⁴ Lätis vahetati Punscheli koraaliraamat palju varem välja erinevate uute vastu,⁵ Eestis jäi ta aga ametlikku käibesse enam kui pooleteiseks sajandiks, mis peaks olema üks väike maailmarekord. Selle aja jooksul kujunenud traditsioon on sedavõrd tugev, et ka uusimas koraaliraamatus on väga paljude vanemate laulude puhul jäädud Punscheli antud seadete juurde.

Punscheli puhul oluks ometi üpris kohatu kasutada varasemas muusikahistorigraafias nii tavalist “kangelasloo” žanri, milles oleks keskendutud tema isikule ja loomingule. Punschel polnud ju helilooja ega ka mitte kutseline muusik (kuigi tal oli korralik muusikaharidus). Samuti on kiriklikud koraaliraamatud klassikaliste muusikalugude jaoks võõras teema. Kui muusikalood on alati keskendunud jääva esteetilise väärtusega kunstmuusikateoste, siis koraaliraamatuis sisalduvad lauluseaded kuuluvad pigem nn triviaalmuusika või kirikliku “tarbemuusika” valdkonda. Kogu see valdkond on hakanud muusikaloolasi tõsisemalt huvitama alles viimastel aegadel ja see huvi lähtub arusaamast, et kogu eksisteeriv muusikamaastik loob kunstmuusikale äärmiselt olulise kultuuri-konteksti.

Teine metoodikasse puutuv kramp, mis muusikateadust ammu vaevanud, on keskendumine vaid muusikateoste ehk kirjalike muusikaliste tekstide uurimisele. Seegi seletab, miks koraaliraamatud muusikateaduse huviorbiiti pole jäänud – nende käsitlemisel võiks ju küll rakendada samu meetodeid nagu kunstmuusika puhul,

³ *Kiriku laulu- ja palveraamatu 4-häälnel viisiraamat* (Tallinn: 1991; ehk: Toronto: E. E. L. K. koraaliviiside kogu, 1994).

⁴ *Koraaliraamat* (Tallinn: 2002).

⁵ *Choralbuch für Kirche, Schule und Haus*, koost. Rudolf Postel (Mitau: 1884). *Choral- und Präludienbuch nebst Modulationen.*, koost. Friedrich Wilhelm Bergner jun. (Riga: 1885). *Melodiju grāmata Latvijas evaņģ. luterāņu draudzēm*, koost. Jāzeps Vītols (Riga: 1924).

ent “teostena” oleksid nad lihtsalt ebahuvitavad. Kuigi kõnealune monograafia käsitleb üsna põhjalikult kõiki Balti kubermangudest pärit käsikirjalisi ja trükitud koraaliraamatuid ajavahemikust 1774–1850,⁶ ei nähta neis mitte omaette uurimisobjekti, s.t uurimuse eesmärgiks polnud koostada siinse koraaliraamatu ajalugu. Pigem on koraaliraamatud olnud XIX sajandi esimesel poolel toimunud koraalireformi käsitlemisel peamisteks allikateks (kõrvuti paljude kirikulaulu esteetikat ja ideoloogiat puudutavate omaaegsete tekstidega). Selline eristamine saab siiski olla vaid tinglik, kuivõrd enamik nimetatud koraaliraamatuist olid selle reformi läbiviimise peamised vahendid, ülejäänud (varasemad) peegeldavad aga otsest neile reformidele eelnevat situatsiooni. Tähtis on siiski rõhuasetus – töös on uuritud peamiselt üht muusikaelus asetleidnud protsessi (koraalireformi) ning tõlgendatud seda nii muusikaesteetilisest kui ka kultuuriajaloolisest aspektist.

Napoleoni sõdadele järgnenud ajajärgule oli kõikjal Euroopas iseloomulik pöördumine XVIII sajandi ratsionalistliku mõttelaadi vastu ning püüe taaselustada traditsioonilist kristlikku kultuuri. Koguduselaulu ümberkujundamine ja uute koraaliraamatute väljandmine oli vaid üks osa erinevaist reformidest, mis toimusid alates umbes 1815. aastast terves luterlikus kirikus. Balti kubermangudes läbiviidud koraalireform polnud seega kohalik nähtus, vaid osa üldisest protsessist. Ajaloolise konteksti loovad sellele nii Saksa maal ja Skandinaavias toimunud sarnased reformid ning evangeelse kirikulaulu ajalooliste meloodiavormide taastamise katsed kui ka samal ajal toimunud historistlikud lauluraamatureformid ning omaaegse evangeelse kiriku erinevad teoloogilised suunad, nagu konfessionalism või äratusliikumine.

1800. aasta paiku oli ilmselt kogu luterliku Euroopa kogudustes veel levinud nn vana laulmisviis. See tähendas laulmist eeslaulja,

⁶ Varaseim tänaseks tuntud kohalik dokument koraalilaulust on Christoph Köhleri koostatud käsikirjaline koraaliraamat aastast 1686 (Eesti Ajalooarhiiv, F. 1827/1: 2), selle käsitlemine ei mahtunud aga teema piiridesse.

mitte oreli järgi, millega kaasnes äärmiselt aeglane tempo, suhteliselt vali laulmine, meloodiate vaba ja rikkalik kaunistamine ning heterofooniline kõlapilt, mis haritud kõrvale tundus pigem kakofooniana. Meie tunneme seda laulmisviisi täna eelkõige Cyrillus Kreegi ülestähendatud rahvalike koraalivariantide põhjal. Samaselt varieeritud koraaliviise on aga suurel hulgal üles kirjutatud Skandinaavia maades ning paljud omaaegsed kirjeldused ei jäta kahtlust, et selline laulmisviis oli tavaline ka Saksamaal.

Koraalireformide peamine eesmärk oli selle vaba ja “korratu” laulmisviisi kõrvaletõrjumine ning koguduselaulu estetiseerimine, mis pidi toimuma koolide muusikaõpetuse toel. Kõlaliselt allutati koguduselaul selle protsessi käigus alles XIX sajandi algul lõplikult orelile – see oli kõige mõjusam distsiplineeriv jõud. Ideaaliks seati koguduse lihtne ja korrastatud laulmine unisoonis, kusjuures ükski hääl ei tohtinud enam domineerida ning ühelegi lauljale ei jätetud vabadust meloodiat varieerida. Kahtlemata on sellised muutused koguduselaulus olnud seotud ka oluliste religioonipsühholoogiliste aspektidega, mis vääriskid kindlasti omaette uurimist.

Kõrvuti kirikulaulu estetiseerimisega toimus ka selle normeerimine: ideaaliks sai koraaliviiside ühesugune laulmine kõigis kogudustes. Saksamaal oli kirikulaulu ühtlustamine muuhulgas ka rahvuspoliitiline pürgimus, mis oli otseselt seotud XIX sajandi rahvusliku ühinemisliikumisega. Omalaadne kirikupoliitiline mõõde sugenes sellesse protsessi ka Balti kubermangudes: Vene impeeriumis ja õigeusu kiriku laienevate võimuambitsioonide keskel püüdis luterlik kirik sellise ühtlustamise abil tugevdada oma ühisidentiteeti. Eriti jõuliselt ilmnesis normeerivad tendentsid Liivimaal. Lähtuvalt Tartu ülikooli usuteaduskonna tugevast mõjust Liivimaa vaimulikkonnale domineeris kogu Liivimaal pikka aega konfessionalistlik teoloogia. Eriti maakogudustes oli samal ajal aga väga tugev vennastekoguduse mõju ning just 1830. ja 1840. aastatel iseloomustas luterlikku kirikut Liivimaal terav võitlus vennastekoguduse ja selle laulutraditsiooni vastu. Ühtse ja rõhutatult saksa ajaloolisele traditsioonile tugineva kirikulaulu juurutamine oli siin oluliseks

ideoloogiliseks ja kirikupoliitiliseks vahendiks.

Nende protsesside kirjeldamiseks on klassikalisest muusikateadusest raske leida sobivat meetodikat. Üldistest muusikalugudest puudub koguduselaulu teema, kuna need keskenduvad traditsiooniliselt kunstmuusika stiilide kujunemisele ja vaheldumisele ning väljapaistvate heliloojate elulugude ja krestomaatiliste teoste käsitlemisele. Eesti muusikalugudes on õigupoolest tuntud tavalisest palju enam huvi muusikaelu erinevate aspektide vastu, ent siin on kirikumuusika alati etendanud “võõra” rolli – “meie” muusika identiteeti on üles ehitatud vastandumises saksa kirikulaulule.

Kuivõrd on tegu kirikulaulu uurimisega, siis jääb kõnealune monograafia kindlasti ka hümnoloogia valdkonda. Tavapäraselt tegeleb hümnoloogia aga pigem lauluraamatutega, s.t kirikulaulu tekstidega. Samuti on sageli vaatluse all meloodiad, s.t repertuaar ja meloodiavariandid, väga harva on tegeldud koraaliraamatute kui tervikutega. Kuna koraaliraamat sisaldab muusikalisi tekste, mis ei mahu päriselt kunstmuusika mõiste alla ja millel on spetsiifiline sotsiaalkultuuriline funktsioon, siis ei ole selle puhul huvitav uurida mitte niivõrd tekste endid, vaid just nende funktsiooni, s.t ennekõike laulmist selle erinevates kultuurilistes seostes.

Selline vaatenurk – muusika uurimine selle laias sotsiaalkultuurilises kontekstis – kuulub eelkõige muusikaetnoloogia (ehk etnomusikoloogia või ka muusikaantropoloogia) valdkonda. Seoses kirikulauluga on selline meetodiline diskursus kujunenud peamiselt Skandinaavia maades ning seda nimetatakse etnohümnoloogiaks. Minu töö on saanud sellest meetodikast palju ideid ning lähimaks paralleeliks on sellele rootslase Anders Dillmari 2001. aastal Lundis kaitstud väitekirjale Johann Christian Friedrich Hæffneri läbiviidud koraalireformist Rootsis 1820. aastatel.⁷ Ajalooliselt on veel palju

⁷ Anders Dillmar, “Dödshugget mot vår nationella tonkonst”, *Hæffnertidens koraalreform i historisk, etnohymnologisk och musikteologisk belysning* [Summary: “The stab of death to our national art of music”, *The chorale reform during the time of Hæffner in elucidation by history, ethnohymnology and theomusicology*] (Lund: 2001).

enam sarnasusi kirikulaulu situatsioonides Eestis ja Soomes, viimast käsitleb põhjalikult Hannu Vapaavuori oma 1997. aasta väitekirjas.⁸

Eesti akadeemiline traditsioon on kohaliku kirikulaulu teemasse seni suhtunud küll pigem ettevaatlikult, ent siiski toetub kõnealune monograafia ka paljudele siinsetele tekstidele. Ennekõike peab selle teema iga käsitus silmas pidama Elmar Arro (1899–1985) kirjutisi – tema artiklit “Baltische Choralbücher und ihre Verfasser”⁹ ning kogu valdkonna seni mahukaimat uurimust “Geschichte der baltischen Kirchenmusik und geistlichen Tonkunst: Versuch einer musikhistorischen Rekonstruktion”, mis on lõpetatud 1981. aastal Viinis (305 lk masinakirjas), aga jäi kirjastamata.¹⁰

Tänastest eesti muusikauurijatest on professor Urve Lippus avaldanud mitmeid olulisi tekste rahvalikust koraalilaulust.¹¹ 2000. aastal kaitses Anu Kõlar Eesti Muusikaakadeemias magistri-

⁸ Hannu Vapaavuori, *Virsilaulu ja heräävä kansallinen kultuuri-identiteetti: Jumalanpalveluksen virsilaulua ja -sävelmistöä koskeva keskustelu Suomessa 1800-luvun puolivälistä vuoteen 1886* [Zusammenfassung: Der Choralgesang und die erwachende nationale kulturelle Identität: Die Diskussion über die Kirchenlieder und Liedmelodien im Gottesdienst in Finnland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1886] (Helsinki: 1997).

⁹ *Acta Musicologica* (Leipzig: 1931), vihik 3–4, lk 12–119, 166–171; kommenteeritud eestikeelne tõlge (Heidi Heinmaa): Elmar Arro, *Vana aja muusikud* (Tartu: 2003), 107–130.

¹⁰ *Dr. phil.* Elmar Arro tegutses kuni lahkumiseni Saksamaale 1939. aastal peamiselt Tartus ja Riias ning tundis suurepäraselt siinseid arhiive. Kõnealune monograafia valmis tal aga ajal, mil ta oli arhiivimaterjalidest ära lõigatud ning käsikirjas puudub sellistes töodes hädavajalik viiteaparaat. Seetõttu on selle monograafia, mida võib pidada Arro elutööks, toimetamine ja avaldamine kahjuks mõeldamatu. Tekst on aga valguskoopiana kättesaadav mitmes raamatukogus, näiteks Eesti Muusikaakadeemias.

¹¹ Urve Lippus, “Rahvapärane koraalide laulmine eestirootslaste küldes” *Teater. Muusika. Kino* nr 12 (1988), 27–39. “The Psalm compositions by Cyrillus Kreek (1889–1962) and the Estonian tradition of Folk Hymn Singing”, *IAH Bulletin* 21 (1993), 81–85. “The Tradition of Folk Hymnsinging in Estonia and an Introduction to the Estonian-Swedish Collections of Hymn Variants”, *IAH Bulletin* 21(1993), 68–80.

tööna väga olulise uurimuse “Eesti luterlik kirikumuusika 1930. aastatel: institutsioonidest, ideoloogiast ja repertuaarist”, millest on trükkis ilmunud põhjalik kokkuvõte artikli kujul.¹² Kuigi Anu Kõlari töö puudutab oluliselt hilisemat aega, on meie käsitletud problemaatikas palju ühist. Kõlari uurimus näitab paljuski, millised olid Punscheli radikaalse reformi tagajärjed sada aastat hiljem uutes tingimustes.

Punscheli tegevus ja tema algatatud koraalireform Liivimaal asetuvad selgelt kogu luterlikus Põhja-Euroopas toimunud protsesside taustale – viimastele on minu töös pühendatud ka omaette peatükk. Punscheli kirjutised koguduselaulu esteetikast peegeldavad samal ajal Saksamaal peetud diskussioonide põhjalikku tundmist ning Punscheli käsutuses pidi olema ka suurepärase kogu omaaegsetest moodsaimatest saksa koraaliraamatutest. Teisalt saab tema tegevust adekvaatselt hinnata vaid kohalikku kultuurikonteksti arvestades. Ometi on Punscheli suhe kohalikku traditsiooni üpris paradoksaalne: kuigi tema koraaliraamat on koostatud erinevate eesti-, läti- ja kohalike saksakeelsete lauluraamatute tekstide arvestades, pööras ta vähe tähelepanu siinse meloodiarepertuaari omapärale, tema koraaliraamatu esimeses väljaandes pole ühtki kohalikku päritolu viisi ning peaaegu puuduvad ka siinsed viisivariandid.

Intrigeeriv on selles mõttes Punscheli ning Tallinnas tegutsenud saksa organisti, helilooja ja muusikaõpetaja Johann August Hageni (1786–1877) tegevuse võrdlus. Kui Punschel lähtus oma valikuis peamiselt ideoloogilistest argumentidest ja tema jaoks seisnes reform eelkõige repertuaari parandamises ja väljavahetamises, siis Hagen lähtus pigem esteetilistest kriteeriumitest ning püüdis parandada ennekõike laulmist. Erinevalt Punschelist suhtus Hagen suure respektiga kohalikku meloodiarepertuaari, mis oli kujunenud vennastekoguduste traditsiooni pinnal. Tema koostatud koraali-

¹² Anu Kõlar, “Eesti luterlik kirikumuusika 1930. aastatel: institutsioonidest, ideoloogiast ja repertuaarist”, *Rahvuslikkuse idee ja eesti muusika XX sajandi algupoolel*, väljaandja Urve Lippus, Eesti muusikaloo toimetised 6 (Tallinn: 2002), 173–269.

raamat¹³ lähtubki otseselt Christian Gregori koostatud vennastekoguduse koraaliraamatust.¹⁴ Selle eest tegi Punschel talle teravaid etteheiteid, ent oma koraaliraamatu teise väljaande (1844) lissasse oli ta ka ise sunnitud võtma hulganisti vennastekoguduse viise.

Punscheli ja Hageni tegevuses vastandusid niisiis historistlik restauratsioon ja elav traditsioon. Esmapilgul võiks restauratsiooni liikumise ja traditsiooni selline vastandamine tunduda paradoksaalne, ent tegelikkuses ta seda pole. Restauratsioon on katse leida ühendus katkenud traditsiooniga, temaga käib kaasas mineviku (protestantliku laululoomingu kuldaja) idealiseerimine ning ta lähtub kaotusekogemusest (kirikulaulu “allakäik” ratsionalismiajastul). Seepärast pöördub ta traditsiooni vastu, kuivõrd viimane toetub just katkematule järjekestvusele.

Usutavasti laseb Punscheli-aja ideede ja kultuuritaustade põhjalikum uurimine paremini mõista ka kirikulaulu situatsiooni tänases Eestis. Kui me täna tõdeme Punscheli-traditsiooni ebatavaliselt tugevat järjepidevust, siis sedagi on võimalik tõlgendada kahel viisil: ühtede jaoks on see märgiks tema sisemisest tugevusest, teiste jaoks aga ilmutab elujõud end vaimukultuuris eelkõige valmiduses muutusteks.

¹³ *Choralbuch zum Gebrauche für die Orgel und das Pianoforte: Enthaltend Kirchen-Melodien für Deutsche und Ehstnische Kirchen-Gesangbücher, so wie auch für Dr. K. C. Ulmanns geistliche Lieder-Sammlung* (Reval: 1845). Teine, oluliselt laiendatud väljaanne: *Choralbuch zu mehreren Evangelisch-Lutherischen Deutschen, Ehstnischen und Lettischen Gesangbüchern Rußlands; unter den Deutschen Gesangbüchern vorzugsweise zu der Dr. Karl Chr. Ulmannschen geistlichen Lieder-Sammlung* (Erfurt: 1850).

¹⁴ *Choral-Buch enthaltend alle zu dem Gesangbuche der Evangelischen Brüder-Gemeinen vom Jahre 1778 gehörige Melodien* (Leipzig: 1784.) Selle raamatu eessõna oli alla kirjutatud Barbys, Magdeburgi lähedal, mis oli oma aja üks tähtsam vennastekoguduse keskus Saksamaal. Barbys ilmus 1799. aastal ka kõnealuse koraaliraamatu 3. väljaanne. Liivimaal tuntigi seda “Barby koraaliraamatuna”, niiviisi viitab temale ka Punschel oma teise väljaande lissas antud paljude vennastekoguduse koraalide puhul.